

Куриліна Вікторія Володимирівна

студентка

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗИ

***Анотація.** У статті визначено основні проблеми, які виникають при розгляді можливості криміналізації образи. Досліджено історичний аспект регулювання даного питання на законодавчому рівні. Вивчено міжнародний досвід та практику Європейського суду з прав людини щодо регулювання образи як кримінально караного діяння. Проаналізовано основні аргументи на користь та проти криміналізації образи, висловлені у науковій літературі.*

***Ключові слова:** злочини проти волі, честі та гідності особи, криміналізація образи, декриміналізація образи, дифамація, наклеп, образа.*

Постановка проблеми. Одним із фундаментальних прав людини, що забезпечують її соціальне існування, є право на честь, гідність і ділову репутацію. Ст. 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; водночас встановлює, що здійснення цих прав може бути обмежене законом для захисту репутації або прав інших людей. А ст. 68 Конституції зобов'язує кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1].

У країнах як англосаксонської, так і континентальної систем права існує термін «дифамація» (від лат. diffamatio – порочити, ганьбити), що зазвичай позначає правопорушення, що передбачає приниження честі, гідності, ділової репутації потерпілого шляхом поширення про нього інформації фактичного характеру [2]. Українське законодавство не містить

поняття «дифамація». Його відповідниками в українській мові можна вважати такі поняття як «наклеп» і «образ» [3].

КК України 1960 р. містив ст. 126 («Образ»), а також такі спеціальні кримінально-праві норми: ст. 176-3 «Образ судді», ст. 189 «Образ представника влади або представника громадськості, що охороняє громадський порядок», ст. 189-1 «Образ працівника правоохоронного органу, члену громадського формування по охороні громадського порядку або військовослужбовця» [4].

Після прийняття нового Кримінального кодексу у 2001 році ці статті були вилучені, відбулась так звана декриміналізація дифамації. Варто зазначити, що в Україні було декілька спроб повернути статтю про наклеп в Кримінальний кодекс. Законопроекти були в різні роки зареєстровані народними депутатами Василем Кисельовим, Антоном Яценком, Володимиром Аніщуком та Леонідом Черновецьким. Проте ці намагання не увінчались успіхом через спротив громадськості [5]. Законом від 16 січня 2014 р. КК України був доповнений ст. 151-1 «Наклеп», однак з огляду на протести проти цієї та інших законодавчих новел, що увійшли в історію нашої держави як «диктаторські закони», уже невдовзі наклеп був декриміналізований [6]. Спроби внесення відповідних змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України робилися також у 2016 та 2018 роках.

Очевидно, що дискусії навколо питання щодо криміналізації образи не вщухають – у зв'язку із цим існує необхідність дослідити проблеми, що можуть виникнути при визнанні цього діяння злочином.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займалися вивченням проблеми криміналізації образи, необхідно назвати таких вчених, як А. В. Андрушко, М. І. Хавронюк, О. С. Субботенко, О. М. Протиняк, О. О. Данильченко, В. М. Підгородинський, О. Л. Гуртовенко та інші.

Метою дослідження є висвітлення основних проблем, які виникають при розгляді питання про криміналізацію образи, і полягають у наступному:

- Чи можливо законодавчо закріпити точне і вичерпне поняття «образи», зважаючи на його оціночність і суб'єктивність для кожної людини?
- Яким чином потерпілий повинен буде довести, що спрямоване проти нього висловлювання може (і має) бути розцінене як образа?
- Чи відповідатиме криміналізація такого діяння, як образа, практиці європейських держав?

Виклад основного матеріалу дослідження. Можна констатувати, що на сьогодні в законодавстві України відсутнє визначення поняття «образы», «образливий висловлювання», «інформація образливого характеру» тощо.

Такий склад злочину, як вже зазначалось вище, містився в Кримінальному кодексі України 1960 року (даний Кодекс втратив чинність ще 1 вересня 2001 року): стаття 126 визначала образу як умисне приниження честі і гідності особи, виражене в непристойній формі [4]. Відповідне роз'яснення до вказаної статі КК 1960 р. в абз. 3 п. 11 надавала Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій» від 28 вересня 1990 року: образа тлумачилась як приниження честі й гідності потерпілого «шляхом висловлювання нецензурних чи брутальних слів, вчиненням непристойних або насильницьких дій (жесту та ін.)», а також шляхом давання непристойної оцінки «особистим якостям чи поведінці потерпілого в формі, яка різко суперечить прийнятому спілкуванню між людьми» [7].

Р.О. Стефанчук в Юридичній енциклопедії (том 4, с. 228) тлумачить термін термін «образы» як умисне приниження честі й гідності особи, виражене в непристойній формі; вживання інвективної (різкої, лайливої) лексики, застосування непристойних жестів, міміки тощо. Іншими словами,

наголос зроблено на тому, що образа завдається потерпілому саме завдяки непристойній формі висловлювання або дії.

Проблемні питання визначення висловлювання як «образи». Часто образливі висловлювання поширюються разом з інформацією, яка є недостовірною, або ж саму недостовірну інформацію особа вважає образливою. У такому разі особа повинна довести, що висловлювання є фактичним твердженням, а не оціночним судженням, і що інформація є негативною саме по відношенню до нього [8]. Така вимога впливає із положень статті 30 ЗУ «Про інформацію», відповідно до якої ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень, якими, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема, з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Варто зауважити, що ч. 2 цієї ж статті встановлює, що у випадку, якщо особа вважає, що оціночні судження або думки принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи у тому самому засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку; а також, що у випадку, якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду [9] – тобто іде мова про цивільно-правові способи захисту порушеного права.

Варто згадати і про Постанову Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної

особи», п. 19 якої встановлює, що не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої кожен має право на свободу вираження поглядів [10]. Незважаючи на те, що дана постанова стосується цивільного судочинства, вона дозволяє зрозуміти спрямованість регулювання даного питання законодавцем і має бути взята до уваги при вирішенні питання про визнання чи невизнання образи кримінально караним діянням.

Оціночні судження, як вже було визначено, згідно із Законом України «Про інформацію» не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [9] – з цього випливає висновок, що у разі криміналізації такого діяння, як образа, задля притягнення особи для відповідальності потерпілий буде змушений довести, що у спрямоване проти його честі і гідності висловлювання було не оціночним судженням, а саме твердженням.

Одним із можливих варіантів вирішення даної проблеми (доведення, що образливе висловлювання є твердженням, а не оціночним судженням) є здійснення лінгвістичної експертизи. Так, у юридичній спільноті вже ставало предметом обговорення питання щодо використання спеціальних знань у сфері лінгвістики як інструменту для формування правової позиції у судовому процесі – зокрема для кваліфікації висловлювання як такого, що може вважатись образою, шляхом з'ясування, чи є висловлювання фактичним твердженням або оціночним судженням та чи міститься у висловлюванні інформація негативного характеру щодо певної особи. Крім того, для цього часто необхідно враховувати форму висловлювання (чи є вона брутальною, образливою чи непристойною), а також характер

використаних у ньому мовно-стилістичних засобів, таких як гіпербола, алегорія, сатира, а це вже виходить за межі суто правових питань [11]. Однак і тут виникають проблемні моменти: так, відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5, лінгвістична експертиза мовлення віднесена до криміналістичного виду експертиз [12], які, відповідно до Закону України «Про судову експертизу» [13], повинні проводитись виключно державними спеціалізованими установами, де працюють атестовані судові експерти, внесені до Реєстру – ось тільки в Україні спеціалістів, які можуть дійсно професійно виконати лінгвістичне дослідження та скласти висновок експерта, надзвичайно мало. Більше того, неоднозначним є навіть питання про те, хто зобов'язаний визначати, у якій формі, твердження чи оціночного судження, виражено інформацію – експерт-лінгвіст чи суддя. Справа у тому, що визначення поняття «оціночні судження» міститься у законі - статті 30 Закону України «Про інформацію» [9], а відтак тлумачення цього поняття є питанням права, які суд повинен вирішувати самостійно, про що зазначав Європейський суд з прав людини (справа «Дмітрієвський проти Росії») [14].

Міжнародний досвід і практика ЄСПЛ. Світові тенденції свідчать про те, що все частіше законодавство, що карає за наклеп та образу в кримінальному порядку, розглядається як таке, що не виправдано обмежує свободу слова; в більшості демократичних країн такі закони застосовуються вкрай рідко або не застосовуються взагалі. Протягом кількох останніх років в ряді держав (Велика Британія та Ірландія, Гана, Боснія і Герцеговина, Естонія, Грузія, та інші – в тому числі, власне, Україна в 2001 р.) були прийняті рішення про відміну кримінальних санкцій за дифамацію [15].

У своїх рекомендаціях 2001 і 2003 років і Рекомендації і Резолюції 2007 року щодо декриміналізації дифамації, а також у Резолюції 2013 року про стан свободи ЗМІ в Європі, Парламентська Асамблея Ради Європи

запропонувала державам скасувати положення про кримінальне переслідування дифамації та скасувати інститут тюремного ув'язнення за дане порушення [16].

Вирішуючи питання про доцільність криміналізації образи, а також про пов'язані із цим проблемні питання, вважаю доцільним проаналізувати також позицію ЄСПЛ щодо необхідних меж свободи висловлювань.

1. Справа «Лінгенс проти Австрії», рішення від 08.07.1986. У даній справі перед Судом вперше було поставлене питання про сумісність кримінального вироку щодо журналіста за критику ним голови уряду, а саме тодішнього австрійського канцлера Крайського, здійснену образливим чином. Заявника було визнано винним національними судами у дифамації через те, що він описав Крайського як «аморального» і «негідного» і такого, що діє з «підлим опортунізмом».

У ході вирішення цього питання, Суд відзначив, що, оскільки справа має відношення до Крайського у його якості як політика, слід звернути увагу на той фон, на якому ці статті були написані. Саме тому оскаржені вислови розглядалися на фоні політичної полеміки. У цій боротьбі кожен використовував зброю, яка була у його розпорядженні; і в цьому не було нітрохи незвичного для запеклих політичних сутичок.

Суд розкритикував національні суди за прагнення визначити, чи підсудний стверджував правду у своєму вислові. Оскаржувані вирази «підлий опортунізм», «аморальний» і «негідний» були оціночними судженнями, а не ствердженням факту. Незважаючи на існування фактів, які може бути доведено, правдивість оціночних суджень неможливо довести. У пункті 45 цього рішення Європейський суд визнав, що спірні висловлювання є оціночними судженнями заявника. Тобто з цього рішення вбачається, що навіть образлива форма висловлювання не перешкоджає віднесенню його до оціночного судження [17].

Суд вирішив, що покарання заявника було непропорційним законній цілі, яка переслідується, і порушило статтю 10 Конвенції.

Європейський суд з прав людини у п. 41 вказаного рішення вказав, що «свобода вираження поглядів, гарантована пунктом 1 статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої кожен має право на свободу вираження поглядів, становить одну з основних підвалин демократичного суспільства й одну з принципових умов його розвитку та умов самореалізації кожної особи. При цьому свобода вираження стосується не лише тієї «інформації» чи тих «ідей», які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначні, а й тих, що викликають образу, обурення або неспокій. Такими є вимоги плюралізму, терпимості й широти поглядів, без яких демократичне суспільство неможливе» [18].

2. Справа «Обершлік проти Австрії (№ 2)», рішення від 01.07.1997. У цій справі Суд теж виявив порушення статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Заявник – журналіст і редактор періодичного видання «Форум» – опублікував коментар щодо промови Йорга Хайдера, лідера Австрійської партії свободи, добре відомого своїми екстремістськими політичними переконаннями, в якому написав: «Я скажу про Йорга Хайдера, по-перше, що він не є нацистом, а по-друге, що він є, однак, ідіотом (Trottel)». Заявник тоді пояснив на основі аналізу промови Хайдера, чому він вважав його ідіотом. Внаслідок цього Хайдер пред'явив позов про дифамацію і образу, і журналіста було визнано винним. Австрійський суд вважав, що використання слова «ідіот» є образою – цей термін ніколи не використовується для будь-якої об'єктивної критики.

З точки зору Суду, публічне називання політика ідіотом (Trottel) може ображати його. У цьому випадку, однак, це слово не здається непропорційним до зумисне викликаного Хайдером своєю промовою обурення. Що ж до полемічного тону статті, то його не потрібно

підтверджувати, потрібно нагадати, що стаття 10 захищає не лише сутність виражених ідей і інформації, але також і форму, у якій вони виражені [17].

Відповідно до даного рішення Європейського суду з прав людини оціночне судження в образливій формі тільки тоді не тягне за собою відповідальності як за висловлення оціночного судження, коли воно має під собою достатнє фактичне підґрунтя і не є надмірним, з огляду на ситуацію та обставини, за якими відбувалось поширення таких висловлювань [19].

3. Справа «Торгейр Торгейрсон проти Ісландії», рішення від 25.06.1992. У даній справі заявник був звинувачений у образі поліції, дифамації, через те, що він надрукував дві газетних статті, в яких засуджував брутальність поліції у Рейк'явіку, базуючись на тому, що нібито повідомили йому жертви. Він, між іншим, використав такі терміни як «звірі у формі», «жертви поліцейських звірюк», «дозвіл звірам і садистам задіяти їхні збочення» [20].

Суд відзначив, що заявник висвітлював, по суті, те, що говорили інші про брутальність поліції і вважає, що оскільки від нього вимагалось встановити правдивість його твердження, він зіштовхнувся з нерозумним, якщо не неможливим, завданням. Далі Суд вирішив, що критика заявника не могла бути сприйнята як напад на одного чи на всіх членів поліцейських сил, і що уважне прочитання його записів виявило його принципову мету спонукати Міністерство юстиції заснувати незалежний орган для розслідування скарг про брутальність поліції.

Суд постановив, що оскаржені звинувачення і вирок були здатними обмежити відкриту дискусію на суспільно важливі теми і порушували статтю 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17].

4. Справа «Українська Медіа Група проти України», рішення від 29.03.2005 р. Дане рішення Європейського суду з прав людини цікаве тим, що у ньому суд висловив обов'язкову для України позицію щодо балансу між правом на повагу до честі і гідності людини і правом на свободу

слова [21]. Суд спочатку зазначив, що вислови «другий Юрик для бідних Йориків, або українська версія Лебедя», «наша і ваша Наташа», «страховище», «гучномовець Адміністрації Президента, який діє як Жириновський», що стосувалися лідера Прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко, є не висловлюваннями фактів (іншими словами, не можуть підозрюватися у наклепницькому характері), а оціночними судженнями (іншими словами, такими, що можуть підозрюватися в образливому характері). Але ці висловлювання не порушують честі і гідності, незважаючи на образливий і, ймовірно, такий, що шокує, характер: обираючи професію, політик робить себе відкритим для різкої критики і прискіпливої уваги, і тягар цей має бути прийнятий політиком. Разом із тим суд дійшов висновку, що рішення українського суду, який визнав порушення права на повагу до честі та гідності, самі порушують право на свободу слова [22].

Як вбачається із проаналізованої практики ЄСПЛ, його позиція полягає у тому, що у демократичному суспільстві право на вільне поширення інформації стосується в тому числі образливих і таких, що можуть шокувати чи непокоїти, інформації та ідей – при цьому Європейський суд, вирішуючи справи щодо оціночних суджень, які містять образу, звертає увагу на співвідношення тих фактів, які спричинили грубе й образливе висловлювання, та «жорсткості» самого висловлювання. Звичайно, дану позицію суду варто брати до уваги при вирішенні питання про необхідність криміналізації образи.

Водночас доречно згадати і про міжнародні зобов'язання України, які стосуються питань криміналізації образи і уніфікації українського законодавства із європейськими стандартами. Так, стаття 5 Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи (була ратифікована Україною 07.09.2005), вказує на

обов'язок кожної зі сторін Конвенції «вжити таких законодавчих й інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання у її національному законодавстві злочинами, у разі умисного вчинення без права на це, таких дій, як публічна образа через комп'ютерну систему осіб з причини їх належності до групи, яка відрізняється за ознаками раси, кольору шкіри, національним або етнічним походженням, а також віросповіданням, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій; або групи осіб, яка відрізняється за будь-якою з цих характеристик» [23].

Аргументи «за» і «проти» криміналізації образи. Ряд юристів відстоюють необхідність «реанімації» злочину «образи». При цьому вони посилаються на те, що відповідно до ст. 3 Конституції України [1] честь і гідність людини належать до найвищих соціальних цінностей в Україні, а також на соціальну зумовленість криміналізації образи і клевети.

Для прикладу, А. Хильченко вважає, що загальні засоби впливу за клевету та образу (відшкодування майнової шкоди та компенсація моральної шкоди) в цивільному праві є малозастосовними, а спеціальні засоби впливу (спростування та визнання інформації такою, що не відповідає дійсності) не забезпечують охорону та відновлення особистих немайнових прав потерпілих осіб – відтак, вказаних заходів правового впливу недостатньо, і має бути повернуто криміналізацію вказаних діянь [24]. Серед інших аргументів на користь криміналізації образи і клевети, що висловлюються у вітчизняній науковій літературі, А. Андрушко називає те, що встановлення кримінальної відповідальності за клевету та образу відповідає історичним традиціям криміналізації цих діянь, а також те, що про необхідність криміналізації розглянутих вчинків свідчить громадська думка [6].

Деякі науковці вважають необхідним криміналізувати образу окремих категорій осіб – наприклад, В. І. Осадчим було запропоновано відновити криміналізацію образи працівника правоохоронного органу у зв'язку з

виконанням ним службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх діяльністю щодо охорони громадського порядку [25] – обґрунтовується така пропозиція тим, що вчинена щодо правоохоронця образа здатна вплинути на його службово-професійну діяльність та змінити ставлення інших осіб до авторитету правоохоронного органу, котрий він представляє.

Аргументи проти криміналізації образи, на мою думку, якнайкраще були висвітлені у підготовленому Н. В. Кідіною Висновку на законопроект № 11013 від 19 липня 2012 року, яким пропонувалося доповнити Кримінальний кодекс України статтями 145¹ та 145², якими мала встановлюватись кримінальна відповідальність за такі діяння, як наклеп та образа [26].

Як зазначається у Висновку, є недоцільним криміналізувати ці діяння, оскільки:

- ✓ *поняття «образы» має суб'єктивний індивідуально визначений характер* – відповідно й рішення про звернення до суду в цьому випадку має приймати особа, котра зазнала негативних наслідків від образи;
- ✓ *хоча описані в проекті діяння (образы і наклеп) безумовно є протиправними, викликає значний сумнів доцільність їх віднесення до злочинів, а не до інших правопорушень* – відсутність тяжких наслідків відповідних діянь не дають можливості порівнювати суспільну небезпеку та шкоду від даних правопорушень з аналогічними ознаками інших злочинів, які передбачені у КК;
- ✓ *статтями Конституції України, а також статтями Цивільного кодексу України закріплюється право кожного на повагу до його гідності та честі, а також на недоторканість ділової репутації* – при порушенні таких прав особа може звернутися до суду з позовом, адже у *цивільному законодавстві досить детально вписано механізм захисту немайнових благ особи*;

✓ *прийняття запропонованих змін призведе до порушення міжнародних зобов'язань щодо дотримання стандартів свободи слова, взятих Україною перед Радою Європи і викладених в Резолюції № 1239 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні» та Рекомендаціях № 1513 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Виконання обов'язків і зобов'язань, взятих Україною при вступі до Організації». Саме на виконання зазначених вимог ПАРЄ в 2001 році Україна декриміналізувала наклеп та образу і вилучила ці статті з нового Кримінального кодексу [26].*

А. Андрушко, аналізуючи проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи, також прийшов до висновку про недоцільність встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу. На його думку, протидія вказаним посяганням засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою насамперед цивільного права [6].

Висновки. Честь і гідність людини, безперечно, є важливими соціальними цінностями; свобода слова же – основа демократичного суспільства. Питання декриміналізації дифамації (образи і наклепу) пов'язане із забезпеченням права на свободу вираження поглядів, яке гарантується не лише національним законодавством, а й положеннями актів міжнародних організацій, серед яких – ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Було з'ясовано, що закріплення вичерпного і точного визначення поняття «образи» у зв'язку із суб'єктивним характером даного терміну є практично неможливим; складність полягає також у доведенні потерпілим, що спрямоване проти нього висловлювання є саме образою; а також

вказано, що криміналізація такого діяння, як образа, призведе до порушення міжнародних зобов'язань щодо дотримання стандартів свободи слова.

Декриміналізація дифамації позитивно впливає на побудову громадянського суспільства та підтримку свободи слова, є гарантією свободи пошуку і розповсюдження інформації, вільного вираження поглядів, в той час як кримінальна відповідальність за образу і наклеп, особливо в умовах молодого та нестійкої української демократії, може не просто мати стримувальний ефект, а призвести до утворення авторитарного режиму в країні та до всебічної цензури, а отже, бути нищівним ударом по свободі слова.

Зважаючи також на те, що: образа не має рівня суспільної небезпеки, який можна було б вважати достатнім для її криміналізації і який притаманний іншим передбаченим у чинному КК злочинам; цивільне законодавство забезпечує особі достатній захист у разі порушення її особистих немайнових прав; міжнародні організації спонукають держави декриміналізувати законодавство, що стосується дифамації – можна зробити висновок про недоцільність включення діяння «Образа» до Кримінального кодексу України.

Література

1. Конституція України в редакції від від 21.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Держалюк О.: «Захист честі й гідності глави держави: світовий досвід для України». Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/october09/09.htm>
3. Протиняк О. М.: «Відповідальність за дифамацію у праві зарубіжних країн та України». Національний університет «Львівська політехніка». URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/19177/1/46-Protynyak-225-229.pdf>

4. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 (втратив чинність). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2001-05>
5. Чоповський Д.: «Кому потрібен такий репресивний інструмент як кримінальна відповідальність за наклеп?». Інститут Медіа Права. URL: <http://www.medialaw.kiev.ua/analitics/284/>
6. Андрушко А.: «Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи». 2018. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/51.pdf>
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій» від 28 вересня 1990 року (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-90>
8. Ольга Просянюк: «Захист публічних осіб від образливих висловлювань». URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010824
9. Закон України № 2657-ХІІ від 16.07.2019. «Про інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09
11. Олександр Рубля: «Лінгвістична експертиза у репутаційних спорах, або як підбирати слова, щоб вийти сухим із води». URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/180563_lngvstichna-ekspertiza-u-reputatsynikh-sporakh-abo-yak-pdbirati-slova-shchob-viyti-sukhim-z-vodi
12. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

13. Закон України № 4038-ХІІ від 17.10.2019 «Про судову експертизу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
14. Справа ЄСПЛ «Дмитрієвський проти Росії». URL: <http://europeancourt.ru/tag/dmitrievskij-i-drugie-protiv-rossii/>
15. «Стисло про дифамацію: Основні концепції законодавства про захист репутації». 2008. URL: http://www.media.parlament.org.ua/uploads/docs/Defamation_1.pdf
16. Данильченко О. О. : «Криміналізація умисного висвітлення недостовірної інформації в ЗМІ». URL: http://lsej.org.ua/2_2015/50.pdf
17. Європейські стандарти щодо свободи висловлювань стосовно законодавства про захист честі і гідності та практика їх застосування – Харківська правозахисна група. Онлайн-бібліотека «Права людини». URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1007459402>
18. Справа «Лінгенс проти Австрії». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066
19. Справа «Обершлік проти Австрії (№ 2)». URL: https://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda/praktika_po_st10_evropejskoj_konvencii/europ_practice67/
20. Справа «Торгейр Торгейрсон проти Ісландії». URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/6032305/6032305.htm>
21. О. Л. Гуртовенко: «Значення для кримінального права України рішень ЄСПЛ стосовно образи». URL: <http://www.apdp.in.ua/v47/13.pdf>
22. Справа «Українська Медіа Група проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_382
23. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, ратифікований Україною 21.07.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687

24. Хильченко А.: «Правовий та кримінально-правовий вплив за наклеп: різні грані та питання удосконалення». URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6639/Pidgorodinsky%20Pravoviy.pdf?sequence=1>
25. Осадчий В. І.: «Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності». Київ, 2004.
26. Висновок на законопроект № 11013 від 19 липня 2012 року. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=44065&pf35401=230909>